

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Zrównoważony rozwój a style życia w teorii i praktyce społecznej : słowo wstępne

Author: Jolanta Klimczak, Katarzyna Ponikowska

Citation style: Klimczak Jolanta, Ponikowska Katarzyna. (2016). Zrównoważony rozwój a style życia w teorii i praktyce społecznej : słowo wstępne. W: J. Klimczak, K. Ponikowska (red.), "Style życia w perspektywie zrównoważonego rozwoju" (S. 9-16). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Jolanta Klimczak, Katarzyna Ponikowska

Uniwersytet Śląski

Zrównoważony rozwój a style życia w teorii i praktyce społecznej

Słowo wstępne

Abstract: The object of our attention is sustainable development, the definitions and interpretations of, the history of ideas and the dimensions of the deployment. The main prospect, which draw attention to the lifestyle and the consequences for its changes in connection with the popularization of sustainable development perspective.

Key words: sustainable development, lifestyles

„Zrównoważony rozwój” to termin, który zyskał popularność w latach osiemdziesiątych XX wieku po opublikowaniu raportu *Our Common Future* Światowej Komisji ds. Rozwoju i Środowiska ONZ (1987). Oznacza on rozwój uwzględniający podstawowe potrzeby najbiedniejszych oraz „ideę ograniczeń narzuconych przez stan technologii i organizacji społecznej w kontekście zdolności środowiska do zaspokajania przyszłych potrzeb” (PAYNE, PHILLIPS, 2011: 162). Głosy krytyczne wobec neoliberalnego paradygmatu rozwoju dały się słyszeć jednak wcześniej. Karl Polanyi w latach czterdziestych minionego stulecia negatywnie oceniał utowarowianie środowiska naturalnego w kapitalizmie: „[...] zredukowanie natury do jej żywiołów, zbrukanie krajobrazów, zanieczyszczenie rzek, zagrożenie bezpieczeństwem militarnemu [i] zdolności produkowania żywności oraz zniszczenie surowców” (PAYNE, PHILLIPS, 2011: 158). Katastroficzną wizję przyszłości przedstawiał także w raporcie Klubu Rzymskiego *Limits of Growth*, raporcie, w którym przewidywano, że przy obecnym wzroście populacji, industrializacji, degradacji środowiska naturalnego i wytwarzaniu dóbr konsumpcyjnych – w XXI wieku ludzkość osiągnie granice wzrostu.

Generalnie ta alternatywna wobec dominującego paradygmatu „orientacja ekologiczna” wyrażała i wyraża:

- niepokój i niezgodę na nieograniczoną oraz nieodpowiedzialną eksploatację środowiska naturalnego, a także na traktowanie surowców naturalnych tak, jak gdyby były jednym z wielu rodzajów kapitału;
- wątpliwości wynikające z niemożności oszacowania wartości (rynkowej) zasobów naturalnych niebędących na przykład własnością prywatną, co Garrett Hardin nazywa tragedią „wspólnego pastwiska”, czyli niezrównoważonym nadużywaniem wspólnych dóbr naturalnych (PAYNE, PHILLIPS, 2011: 160);
- potrzebę szacowania kosztów eksploatacji (degradacji) środowiska naturalnego w kontekście zdrowia i życia ludzi, a w związku z tym dążenie do zrównoważonego rozwoju społecznego;
- krytykę pomijania zagadnień władzy i nierówności w społeczeństwie oraz między społeczeństwami, a w związku z tym lekceważenie faktu, że – jak pisał Brohman – „dominujące grupy ekonomiczne i polityczne [mają – J.K., K.P.C.] możliwość realizacji swoich jednostkowych i krótkoterminowych interesów ponad wspólnym i długotrwałym celem, jakim jest zrównoważone środowisko społeczne i fizyczne” (PAYNE, PHILLIPS, 2011: 161);
- negatywną ocenę praktyk narzucania przez agendy reprezentujące (bogactą) Północ swoich (nieadekwatnych) koncepcji rozwoju (biednemu) Południu (PAYNE, PHILLIPS, 2011).

Reasumując, nowy paradygmat włączył do klasycznego postrzegania rozwoju, ufundowanego na wzroście gospodarczym i PKB, perspektywę społeczną, polityczną i ekologiczną (wraz z HDI¹). W walce z głodem, ubóstwem, z wykluczeniem społecznym i ekonomicznym oraz destrukcją zasobów naturalnych dostrzegł szanse na powstrzymanie negatywnych skutków przemian cywilizacyjnych i zbalansowanie wymiarów życia kluczowych dla rozwoju (PAYNE, PHILLIPS, 2011: 161).

Ten sposób myślenia znalazł swoją egzemplifikację na Światowej Konferencji ONZ w Sztokholmie *Only One Earth* (1972), na tak zwanym Szczyście Ziemi, Konferencji Narodów Zjednoczonych, organizowanej od 1992 roku w różnych krajach świata (zwłaszcza na pierwszej w Rio de Janeiro i w Johannesburgu w 2002), *Strategii Lizbońskiej* oraz przyjętej 2001 roku przez Radę Europy *The UE Sustainable Development Strategy* (PAKULSKA, PONIATOWSKA-JAKSCH, 2008; BORYS, 2005: 55–56). Uznaje się jednak, iż dopiero ostatnie spotkanie, które odbyło się w grudniu 2015 roku w Paryżu, dało realne efekty w postaci dokumentów ściśle regulujących współpracę międzynarodową w celu łagodzenia zmian klimatycznych, między innymi dzięki wprowadzaniu polityki zrównoważonego rozwoju. Unia Europejska

¹ HDI – Human Development Index.

wspiera ten proces za pomocą dwóch inicjatyw przewodnich. Pierwsza – Europa efektywnie korzystająca z zasobów – opiera się na założeniu, że aby możliwe stały się zmiany w kierunku niskoemisyjnej gospodarki efektywniej korzystającej z zasobów, wzrost gospodarczy UE musi najpierw uniezależnić się od wykorzystania zasobów i energii. Może to osiągnąć w wyniku ograniczenia emisji dwutlenku węgla, podjęcia działań na rzecz większego bezpieczeństwa energetycznego, a także dzięki ograniczeniu intensywności zużycia zasobów w trakcie produkcji, przetwarzania i usuwania towarów oraz usług. Druga inicjatywa przewodnia dotyczy polityki przemysłowej w erze globalizacji, wspierającej przedsiębiorstwa w reagowaniu na zmiany, jakie niosą z sobą globalizacja, kryzys gospodarczy i konieczność przejścia na gospodarkę niskoemisyjną, a wyrażające się we wspieraniu przedsiębiorczości, aby zapewnić europejskim przedsiębiorstwom lepszą kondycję i większą konkurencyjność oraz uwzględnienie wszystkich elementów coraz bardziej umiędzynarodowionego łańcucha wartości, od surowców aż po usługi posprzedażne. Politykę taką można kształtować jedynie w ramach współpracy ze światem biznesu, związkami zawodowymi, środowiskami akademickimi, z organizacjami pozarządowymi i ze stowarzyszeniami konsumentów (http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/sustainable-growth/index_pl.htm [dostęp: 17.01.2016]).

Według ustaleń Unii Europejskiej, zrównoważony rozwój oznacza zatem:

- budowanie bardziej konkurencyjnej gospodarki niskoemisyjnej, która będzie korzystać z zasobów w sposób racjonalny i oszczędny;
- ochronę środowiska naturalnego, ograniczenie emisji gazów cieplarnianych i zapobieganie utracie bioróżnorodności;
- wykorzystanie pierwszoplanowej pozycji Europy do opracowania nowych, przyjaznych dla środowiska technologii i metod produkcji;
- wprowadzenie efektywnych, inteligentnych sieci energetycznych;
- wykorzystanie sieci obejmujących całą UE do zapewnienia dodatkowej przewagi rynkowej firmom europejskim (zwłaszcza małym przedsiębiorstwom produkcyjnym);
- poprawienie warunków rozwoju przedsiębiorczości, zwłaszcza w odniesieniu do małych i średnich przedsiębiorstw;
- pomaganie konsumentom w dokonywaniu świadomych wyborów (http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/sustainable-growth/index_pl.htm [dostęp: 17.01.2016]).

Idea zrównoważonego rozwoju znalazła również miejsce w prawodawstwie polskim dzięki włączeniu jej do treści Konstytucji RP. W rozdziale I, artykuł 5 czytamy: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

Poziom zrównoważonego rozwoju diagnozowany i ewaluowany jest na podstawie licznych wskaźników uporządkowanych w ramach czterech grup tematycznych, opisanych jako: ład gospodarczy, ład społeczny, ład instytucjonalno-polityczny oraz ład środowiskowy. W pierwszym z nich zwraca się uwagę między innymi na dominujące wzorce produkcji uwzględniające aspekty środowiskowe, istotne są tam również poziom rozwoju gospodarczego, jakość i trwałość zatrudnienia, innowacyjność rozwiązań technologiczno-społecznych oraz dostępność transportu przyjaznego środowisku. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju zakwalifikowane jako ład społeczny dotyczą głównie takich kwestii, jak zmiany demograficzne, zdrowie publiczne, edukacja czy dostęp do rynku pracy. Duży nacisk kładzie się też na kwestie związane z warunkami życia, czyli dochody będące do dyspozycji gospodarstw domowych, zagrożenie ubóstwem trwałym czy dostępność mieszkań dla młodych osób. W tej grupie wskaźników znajdują się również te, które odnoszą się do dominujących wzorców konsumpcji, na przykład do liczby posiadanych samochodów czy też poziomu zużycia energii elektrycznej w domach prywatnych. Ład instytucjonalno-polityczny dotyczy finansowania zrównoważonego rozwoju, sprawiedliwego handlu, uaktywnienia działań obywatelskich między innymi poprzez zaangażowanie w wolontariat czy udział w wyborach samorządowych. Do tej grupy należą także wytyczne dotyczące udziału kobiet w życiu publicznym oraz kobiet piastujących stanowiska kierownicze. Ostatnia grupa wskaźników wchodzących w skład ładu środowiskowego dotyczy sposobów, w jakie zrównoważone społeczeństwa rozwiązują problemy związane z emisją gazów cieplarnianych, wytwarzaniem energii ze źródeł odnawialnych czy z gospodarką wodną oraz zachowaniem bioróżnorodności na obszarach, na których funkcjonują. W tej grupie wskaźników podkreśla się także znaczenie gospodarowania odpadami komunalnymi oraz sposobami ich przetwarzania (ŻUREK i ZESPÓŁ, 2015).

W praktyce polityczno-instytucjonalnej ów „*sustainable development*” rozumiany jest dwojako: w wąskim ujęciu ogranicza się do koncepcji ekorozwoju i – tak jak w Polsce – przejawia się ochroną środowiska. W szerokim ujęciu jest całościową strategią rozwoju społeczno-gospodarczego ujmującą w sposób integralny całokształt problemów gospodarczych świata: degradację środowiska, różnice w poziomie dobrobytu społecznego, zagrożenia związane z globalizacją gospodarki światowej itp.” (PAKUŁSKA, PONIATOWSKA-JAKSCH, 2008: 3). Ta szeroka optyka obejmuje więc nie tylko ekologiczną krytykę neoliberalnych czy modernistycznych teorii rozwoju, lecz także włącza teorię „podstawowych potrzeb” z jej imperatywem moralnym, koncepcje rozwoju ludzkich „możliwości” (*capabilities*), „rozwoju jako wolności” czy „rozwoju jako wzrostu”. Obecne są w niej także teorie zorientowane na miejsce kobiet w rozwoju: WID – Women in Development (NUSSBAUM, 1999), oraz na

pleć społeczno-kulturową (*gender*) jako nową perspektywę szacowania efektywności czy nierówności (*gender sensitive*): GID – Gender in Development (RAI, 2002).

Idea rozwoju zrównoważonego, mająca na celu zaprojektowanie i wdrożenie warunków życia znacznie poprawiających jego jakość – nie tylko w wymiarze ekonomicznym – jest ściśle związana z alternatywnymi stylami życia, które właśnie mają na celu uregulowanie relacji pomiędzy jednostką, społeczeństwem i środowiskiem. Style te nazywa się alternatywnymi ze względu na różnorodne kontestowanie współczesnych przejawów życia charakteryzujących się nadmierną konsumpcją, pośpiechem i odejściem od wszelkich form rozwoju duchowego. Przejawami tej wizji rzeczywistości są między innymi działania typu *downshifting*, *holistic simplification*, *culture jamming* czy zachowania na przykład *freegan*. Jedną z takich idei, ujętą w pewien system instytucjonalny, jest także idea ruchu *slow life*, spowolnienia życia we wszystkich jego wymiarach. Podejście to ma pozwolić człowiekowi na refleksje dotyczące jego kondycji, jakości życia i możliwości udoskonalenia go na poziomach, które tego wymagają (KIEŁCZEWSKI, 2009). Idea SLOW „akcentuje konieczność powrotu do świadomego, harmonijnego i bliższego naturalnym rytmom, życia oraz funkcjonowanie człowieka” (KOSTECKA, 2010: 22). Idea ta znajduje odzwierciedlenie w przyjmowanej przez ludzi filozofii życiowej, systemie normatywno-aksjologicznym, we wzorcach kulturowych, jest także inspiracją i zakotwiczeniem dla nowych ruchów społecznych i nowoplemienności. SLOW stanowi alternatywę dla FAST, dla konsumpcjonizmu i korpokultury. *Slow food* to antonim fast foodu, wskazujący na przeciwieństwo wzorców żywieniowych oraz praktyk wytwarzania i waloryzowania pożywienia (z prosumpcją na czele). *Slow travel* to alternatywa dla *last minute* oraz masowej, zestandaryzowanej i zglobalizowanej turystyki. *Slow job* to odrzucenie hiperaktywności, hiperzadaniowości, hiperwydajności i pracoholizmu. *Slow design* to kontestacja utowarowienia i standaryzacji sztuki. Jednym z przejawów podejścia SLOW jest także rozwijająca się sieć *cittaslow* – „powolnych miast” – zainicjowana we Włoszech, a obecnie zrzeszająca również polskie miasta, takie jak Reszel czy Bisztynek (GRUSZECKA-TIEŚLUK, 2010).

U podstaw tych alternatywnych stylów życia bezpośrednio albo pośrednio lokuje się ekologia (w wąskim rozumieniu zrównoważonego rozwoju traktowana jako jego warunek). Samo to pojęcie należy do niezwykle popularnych, modnych i wszechobecnych. Dla zwolenników harmonijnego funkcjonowania człowieka i środowiska zjawisko to może wydawać się pożądane i optymistycznie realizujące ich wizję świata. Według sceptyków, powszechność użycia tego pojęcia przyczynia się do zaniku jego ostrości, a także wykorzystania go jako symulacji rzeczywistości, która w istocie nie jest ekologiczna w swej naturze. Dla socjologii inspirujące wydaje się tro-

pienie takich przejawów „uekologicznienia” życia zarówno codziennego, jak i instytucjonalnego, które cechuje nie tylko powierzchowne wprowadzanie zasad ekologii płytkiej, lecz przede wszystkim konsekwentne stosowanie się do założeń ekologii głębokiej. W tym kontekście interesujące wydają się więc uważne słuchanie dyskursu publicznego wraz z jego medialnymi, politycznymi i naukowymi wariantami, badanie i opis instytucji społecznych z punktu widzenia ich zbalansowania, analiza zmian w uniwersum symbolicznym implikowanych popularnością nowego paradygmatu rozwoju, także codzienne praktyki społeczne i kulturowe jednostek oraz grup społecznych oparte na ekologicznej i zrównoważonej perspektywie życia.

I to właśnie, co wskazałyśmy jako interesujące dla socjologii, prezentujemy w niniejszej książce. Wielogłosowa i wieloautorska refleksja nad zrównoważonym rozwojem przyjmuje za punkt odniesienia naukową kategorię stylów życia. Poszczególne teksty ukazują różną jej użyteczność i ekspozycję, podobnie jak w przypadku idei zrównoważonego rozwoju. Różne także są perspektywy oglądu interesującej nas problematyki: począwszy od socjologii kultury, przez socjologię miasta, socjologię mieszkania, socjologię polityki, socjologię konsumpcji, socjologię zarządzania, na *media studies* kończą.

Książkę rozpoczyna tekst Katarzyny Ponikowskiej *Zrównoważone style życia*, w którym autorka dokonuje przeglądu socjologicznych koncepcji stylów życia w kontekście ekologicznym. Zwraca uwagę na zmiany w sposobach myślenia i postawach jednostek oraz grup, a w konsekwencji – na ewolucję jakości życia. Autorka podejmuje próbę sformułowania odpowiedzi na pytanie, czy możliwa jest realizacja założeń dotyczących jedności człowieka z naturą w życiu jednostek i grup, czy też stanowią one jedynie pewien model noszący znamiona utopii.

Empiryczną egzemplifikację rozważań nad ekologicznym stylem życia stanowią teksty Iwony Oliwińskiej i Jolanty Klimczak. Pierwszy, zatytułowany *(Nie)zrównoważone style życia na praskich Szmulkach*, opiera się na wynikach studiów porównawczych stylów życia prezentowanych przez członków badanej społeczności i przedstawia zróżnicowane cechami społeczno-kulturowymi nowe konfiguracje przestrzeni kulturowej. Wskazuje także na pewien stopień zrównoważenia między poszczególnymi obszarami życia codziennego badanych. Z kolei *Ekożycie w miejskim domu* Jolanty Klimczak jest relacją z badań nad praktykami zamieszkiwania. Autorka przedstawia swoje ustalenia na temat postulowanych i realizowanych działań proekologicznych w miejskich gospodarstwach domowych, eksponując płęć jako zmienną różnicującą podejmowane działania i style życia.

Grzegorz Libor w tekście *„Fuel poverty” a ekologiczny styl życia na przykładzie współczesnej Walii* analizuje tytułowe zjawisko *fuel poverty*, by szczególnie nacisk położyć na rolę i znaczenie ekologicznego stylu życia rodzin walijskich. Jak podkreśla Autor, wybór Walii jako *matière à penser* nie jest

przypadkowy. Sama koncepcja *fuel poverty* bowiem narodziła się i rozwinęła w Wielkiej Brytanii, a ramy instytucjonalno-prawne rozwiązywania problemów wywołanych ubóstwem energetycznym uwarunkowane zostały w przypadku Walii zjawiskiem dewolucji władzy.

Dorota Nowalska-Kapuścik w artykule *Konieczność czy świadomy wybór? Rozważania o prosumpcyjnych wzorach zachowań wśród konsumentów ubogich w świetle kryzysu ekonomicznego* zwraca uwagę na zależność pomiędzy prosumpcją i biedą. Celem tekstu jest sformułowanie odpowiedzi na pytanie, czy w kontekście kryzysu ekonomicznego i podążającego za nim wzrostu liczby osób ubogich zachowania prosumpcyjne stanowią przejaw świadomego wyboru czy też efekt racjonalizowania kosztów. Problematykę konsumpcji podejmuje także Anna Sobczyk-Kolbuch. Zwraca jednak uwagę na nieco inne aspekty zjawiska sprecyzowane w tytule jako *Proekologiczne zachowania młodych konsumentów jako styl życia współczesnego pokolenia Europejczyków (na podstawie wyników badań bezpośrednich w wybranych krajach UE)*.

Renata Jankowska proponuje tekst *Geneza i realizacja strategii „gender mainstreaming” we Francji. Wybrane aspekty*. Zwraca w nim uwagę na problem równości płci jako jednej z ważnych kwestii w urzeczywistnianiu projektu zrównoważonego rozwoju. Omawia strategię *gender mainstreaming* w Europie, dyskusje wokół pojęcia *paritarisme*, genezę i główne założenia Ustawy o rzeczywistej równości między kobietami i mężczyznami, realizację zasady równości płci w dwóch obszarach: w polityce i na rynku pracy.

Sfera Autonomiczna jako podstawa zrównoważonego rozwoju Łukasza Molla to tekst poświęcony dyskursom ekologii politycznej. Szczególną ekspozycję uzyskuje „sfera autonomiczna”, którą Autor traktuje jako alternatywę dla dominujących paradygmatów, pokazuje, jak ją dowartościować i wykorzystać w przebudowie stylów życia ku ekologicznym. Bogdan Nowosad w tekście *Dobre zarządzanie jako element zrównoważonego rozwoju* przedstawia główne idee koncepcji „dobrego zarządzania” oraz postulowane zasady funkcjonowania sfery publicznej i biznesu ze szczególnym uwzględnieniem obszaru administracji. Autor zwraca uwagę także na brak jednolitych modeli dobrego zarządzania oraz kłopotliwą ewaluację tychże z uwagi na dostępne wskaźniki i strategie oceny.

Przestrzeń miejska a styl życia w kontekście zrównoważonego rozwoju, artykuł autorstwa Marka Janika i Agnieszki Bugno-Janik, to tekst, który zwraca uwagę na negatywne zjawiska życia miejskiego oraz prezentuje dobre przykłady projektów przestrzenno-architektonicznych, w tym rewitalizacyjnych, służących równoważeniu ekosystemów.

Iza Desperak, autorka tekstu *Feministyczna krytyka polityk dotyczących środowiska naturalnego – na przykładzie stanowiska Any Isli wobec programów realizowanych na Kostaryce*, proponuje z kolei krytyczną refleksję nad społeczno-kulturowymi i ekonomiczno-politycznymi konsekwencjami eks-

pansywnego wdrażania zachodniego, dominująco-hegemonicznego modelu ekologicznej polityki, badając świadectwa negatywnych doświadczeń środowisk lokalnych, zwłaszcza kobiet.

Tekst *Zamrożeni czy ugotowani? Analiza dyskursu medialnego o zmianach klimatu na podstawie artykułów w „Newsweeku” i „Polityce” 2010–2014* autorstwa Danieli Dzienniak-Puliny rekonstruuje uniwersum interpretatywne obecne w mediach mainstreamowych, organizujące zbiorową świadomość wokół kwestii klimatycznych. A Katarzyna Popiel w artykule *Czy polska wieś jest EKO? Przejawy rozwoju zrównoważonego w tradycyjnym życiu społeczności wiejskiej – na przykładzie analizy wzorców postulowanych w tekstach z XIX i XX wieku* podejmuje refleksję nad ideami i praktykami społeczności wiejskich, zwracając uwagę na elementy zrównoważonego rozwoju w praktykach agrarnych.

Mamy nadzieję, że prezentowane teksty staną się inspiracją do dalszych socjologicznych refleksji i badań nad przejawami zrównoważonego rozwoju w stylach życia, zarówno tych alternatywnych, jak i mainstreamowych. A wielowątkowość oraz interdyscyplinarność przedstawianych problemów poszerzą pole naukowej eksploracji o kolejne interesujące konteksty.

Bibliografia

- BORYS T., 2005: *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*. Warszawa–Białystok, Wydawnictwa Ekonomia i Środowisko.
- GRUSZECKA-TIEŚLUK A., 2010: *Polskie cittaslow. Pomysł na zrównoważony rozwój małego miasta? Przykład Reszela*. W: R. MASZTAŁSKI, red.: *Homo Naturalis. Człowiek, przyroda, przestrzeń w myśl rozwoju zrównoważonego*. Wrocław, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- KIEŁCZEWSKI D., 2009: *Ruch słow a proekologiczne style życia*. „Ekonomia i Środowisko”, 2 (36), 8–19.
- KOSTECKA J., 2010: *Wybrane oblicza retardacji przekształcenia zasobów przyrody*. W: R. MASZTAŁSKI, red.: *Homo Naturalis. Człowiek, przyroda, przestrzeń w myśl rozwoju zrównoważonego*. Wrocław, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- NUSSBAUM M., 1999: *Women and Equality: Capabilities Approach*. „International Labour Review”, 3, 227–445.
- PAKUŁSKA T., PONIATOWSKA-JAKSCH M., 2008: *Rozwój zrównoważony – „szeroka i wąska” interpretacja, stan wiedzy*. https://ssl-kolegia.sgh.waw.pl/pl/KNNoP/struktura/KGE/Documents/rozwoj_zrownowazony.pdf [dostęp: 17.01.2016].
- PAYNE A., PHILLIPS N., 2011: *Rozwój*. Tłum. M. DERA. Warszawa, Sic!
- RAI S., 2002: *Gender and the Political Economy of Development*. Cambridge: Polity.
- ŻUREK i ZESPÓŁ, 2015: *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski*. Katowice: GUS http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/5/2/1/wzr_2015_-_publikacja.pdf [dostęp: 12.01.2016].